

वन हक्क आणि आदिवासी

डॉ. किरण कुलकर्णी, भा.प्र.से.

आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

वसंत व्याख्यानमाला, पुणे
दिनांक 29 एप्रिल, 2018

मांडणीचा क्रम

■ संक्षिप्त पार्श्वभूमी

■ आदिवासी समाज

■ वन हक्क कायदा

■ दशा आणि दिशा

ढर्यादा

- वन हक्क कायदयामध्ये गैर आदिवासी वन निवासी यांचा उल्लेख असला तरी फक्त आदिवासी संदर्भात कायद्याचा विचार
- संपूर्ण देशाच्या नव्हे तर महाराष्ट्र राज्यातील वन हक्क कायदा अंमलबजावणीचा विचार
- शासनाचा प्रवक्ता म्हणून नव्हे तर एक अभ्यासक म्हणून मांडणी

जात आणि जमात यातील फरक

- जमात म्हणजे कुटुंबांचे अगर कुटूंब समूहांचे संकलन असून ती एकच नाव धारण करते, ते एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करतात, विवाहाचे विशेष नियम आणि परस्पर सहकार्याची एकच निश्चित पध्दती पाळतात.
(व्याख्या- डॉ. डी. एन. मुजुमदार)
- अनेक ठिकाणी विखुरणे आणि एकच विशिष्ट व्यवसाय ही जातीची दोन्ही लक्षणे जमातीच्या बाबतीत आढळत नाही.
- जातीमध्ये असतात तशा जमातीमध्ये वेगवेगळ्या उपजमाती नसतात.

सिमिंग्टन कमिटी, 1938

- It has hitherto been usually assumed that whatever measures were suitable for the country at large were suitable also for the tribal areas.
- The Common law of the land is in many respects highly unsuitable for the tribal areas and produces serious oppression and exploitation.
- The State's attitude must be parental towards the tribals.

भारतीय राज्यघटना

- राज्य घटनेत जमातीची व्याख्या नाही.
- राष्ट्रपती आवश्यकतेनुसार आदिवासी जमाती किंवा त्या अंतर्गत काही गट किंवा समूह यांना अनुसूचित जमाती म्हणून जाहीर करू शकतात.
(कलम 342)
- कलम 275 (1): केंद्र सरकारकडून राज्यांना निधी
- परिशिष्ट क्र.5: अनुसूचित क्षेत्र

Criteria for Scheduled Tribes prescribed by Central Government

- Indications of primitive traits
- Distinctive culture
- Geographical Isolation
- Shyness of contact with the community at large
- Backwardness

अनुसूचित क्षेत्र

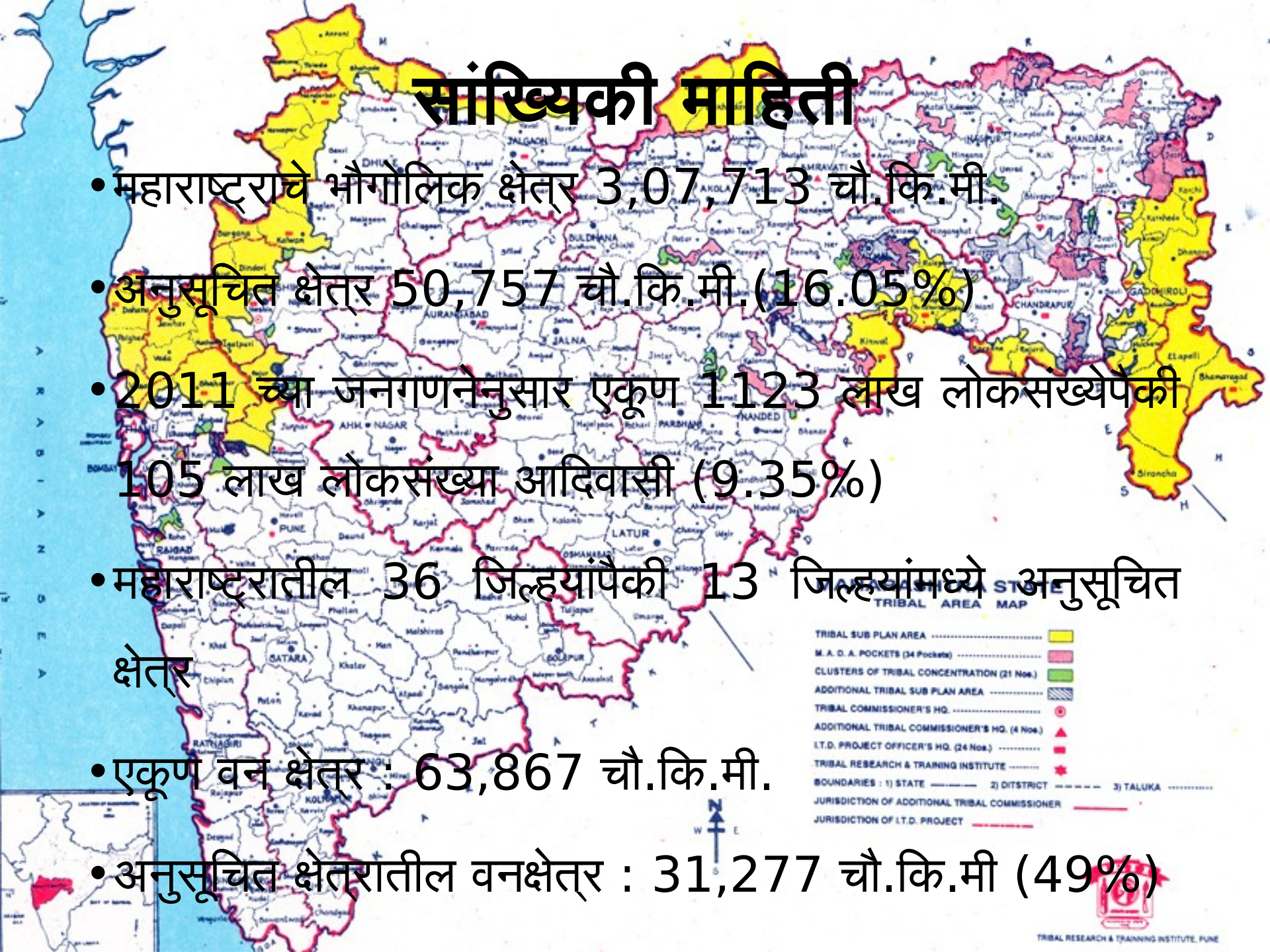
- राज्यघटनेच्या पाचव्या परिशिष्टामध्ये जाहीर केलेले अनुसूचित क्षेत्र १० राज्यांमध्ये विभागलेले आहे.
- आंध्र , छत्तीसगढ , गुजरात , हिमाचल , झारखंड , मध्यप्रदेश , महाराष्ट्र , ओरिसा , राजस्थान आणि तेलंगण.
- १०८ जिल्ह्यांचा समावेश. ४५ जिल्हे पूर्णतः तर ६३ जिल्हे अंशतः समाविष्ट

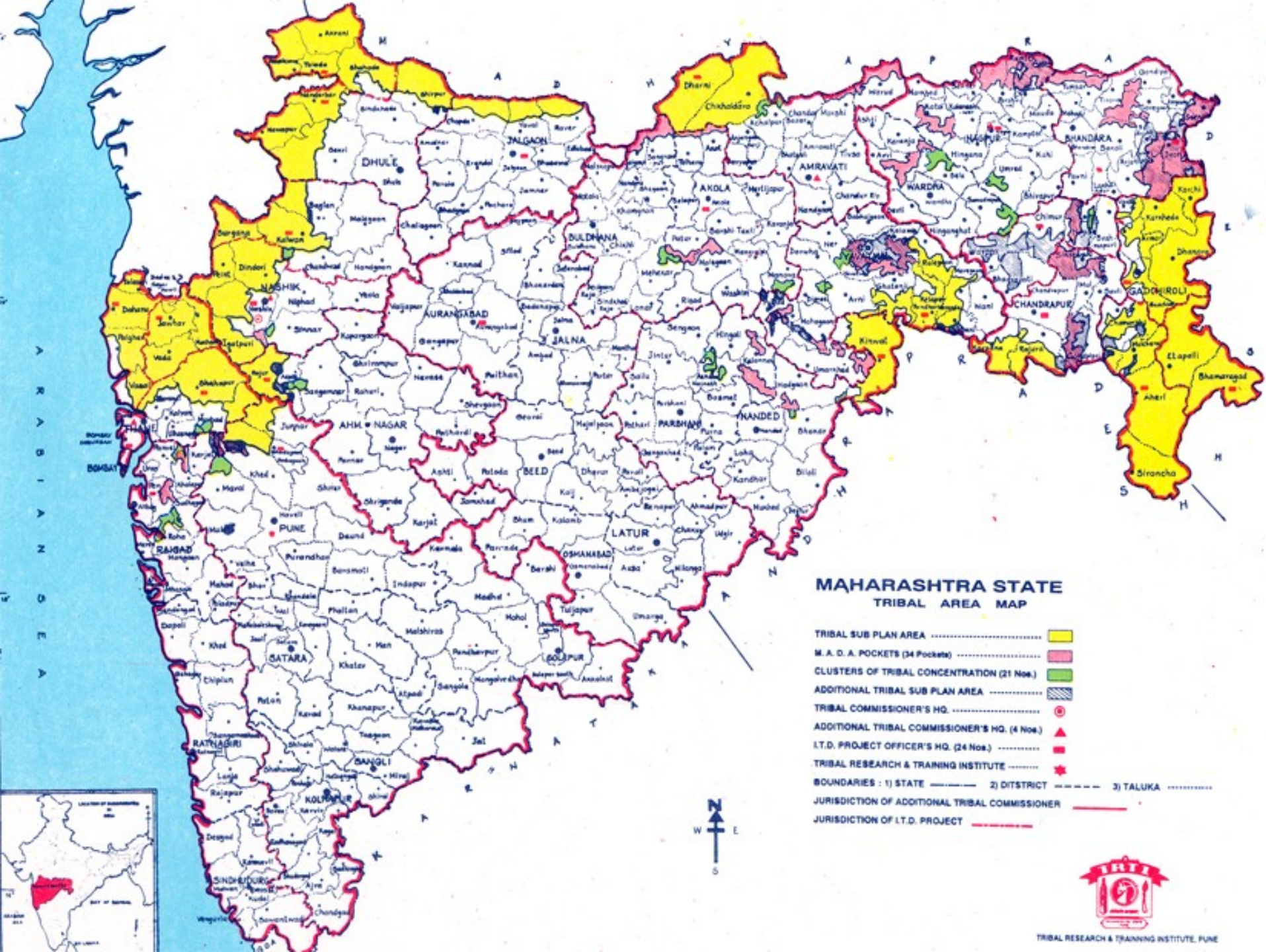

सांख्यिकी माहिती

- महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र 3,07,713 चौ.कि.मी.
- अनुसूचित क्षेत्र 50,757 चौ.कि.मी. (16.05%)
- 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण 1123 लाख लोकसंख्येपैकी 105 लाख लोकसंख्या आदिवासी (9.35%)
- महाराष्ट्रातील 36 जिल्ह्यांपैकी 13 जिल्ह्यांमध्ये अनुसूचित क्षेत्र
- एकूण वन क्षेत्र : 63,867 चौ.कि.मी.
- अनुसूचित क्षेत्रातील वनक्षेत्र : 31,277 चौ.कि.मी (49%)

भौगोलिक दृष्ट्या तीन विभाग

- **सह्याद्री विभाग** - कोळी, महादेव, वारली, कोकणा, ठाकर, कातकरी
- **सातपुडा विभाग** - भील्ल, कोकणा, गावित, दुबळा, धानका
- **गोंडवना विभाग** - विदर्भातील, डोंगराळ आणि जंगलमय प्रदेश गोंड, माडिया, बडा माडिया, मुरिआ, परधान, कोरक, कोलाम, आंध, हलबी.

MAHARASHTRA STATE

TRIBAL AREA MAP

- TRIBAL SUB PLAN AREA
- M. A. D. A. POCKETS (34 Pockets)
- CLUSTERS OF TRIBAL CONCENTRATION (21 Nos.)
- ADDITIONAL TRIBAL SUB PLAN AREA
- ADDITIONAL TRIBAL COMMISSIONER'S HQ. (4 Nos.)
- ADDITIONAL TRIBAL COMMISSIONER'S HQ. (4 Nos.)
- I.T.D. PROJECT OFFICER'S HQ. (24 Nos.)
- TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE
- BOUNDARIES : 1) STATE 2) DISTRICT 3) TALUKA
- JURISDICTION OF ADDITIONAL TRIBAL COMMISSIONER
- JURISDICTION OF I.T.D. PROJECT

सांख्यिकी माहिती

- महाराष्ट्रामध्ये भारताच्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी 10.06 % आदिवासी
- आदिवासी लोकसंख्येबाबत महाराष्ट्र देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य
- महाराष्ट्रामध्ये एकूण 45 आदिवासी जमाती
- कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड या आदिम जमाती

आदिवासी क्षेत्र

एटीएसपी क्षेत्र

भारतीय राज्य घटनेच्या 5 व्या परिशिष्टानुसार जाहीर . 50 टक्केपेक्षा अधिक आदिवासी असलेली गांवे. महाराष्ट्रामध्ये 29 अनुसूचित क्षेत्रे आहेत.

• एटीएसपी क्षेत्र

अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील परंतू 50 टक्के पेक्षा कमी आदिवासी लोकसंख्या. महाराष्ट्रामध्ये 4 एटीएसपी क्षेत्रे आहेत.

आदिवासी क्षेत्र

■माडा क्षेत्र

सुमारे 10000 लोकसंख्येच्या गांव समूहात 50 टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेले क्षेत्र. महाराष्ट्रात 43 माडा पॉकेट्स आहेत.

■मिनीमाडा क्षेत्र

सुमारे 5000 लोकसंख्येच्या गांव समूहात 50 टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेले क्षेत्र. महाराष्ट्रामध्ये 24 मिनीमाडा क्लस्टर्स आहेत.

सांख्यिकी माहिती

- महाराष्ट्रातील 85 टक्के आदिवासी शेतीशी संबंधित
- त्यापैकी 40 टक्के शेतकरी आणि 45 टक्के शेतमजूर
- आदिवासी शेतकरी अल्पभूधारक, अत्यल्प भूधारक
- पारंपरिक शेती
- पाणीपुरवठ्याची साधने क्वचितच
- उत्पादकता कमी
- महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी 88 टक्के आदिवासी दारिद्र्य रेषेखाली

■राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा (2005)

■माहितीचा अधिकार कायदा (2005)

■वनहक्क कायदा (2006)

•रोजगार आणि माहिती याबाबतचे कायदे सर्वांसाठी

•उपजिविकेच्या वन संबंधित साधनांचे आश्वासन व वारसाहक्क

•वन हक्क कायदा फक्त परंपरागत वन हक्क असणारे आदिवासी व गैर आदिवासी वननिवासी

Preamble

Forest Rights Act, 2006

An Act to recognize and vest the forest rights and occupation in forest land in forest dwelling Scheduled Tribes and Other traditional forest dwellers who have been residing in such forests for generations but whose rights could not be recorded; to provide for a framework for recording the forest rights so vested and the nature of evidence required for such recognition

Preamble

Forest Rights Act, 2006

The recognized rights of the forest dwelling Scheduled Tribes and other traditional forest dwellers include the responsibilities and authority for sustainable use, conservation of biodiversity and maintenance of ecological balance and thereby strengthening the conservation regime of the forests while ensuring livelihood and food security of the forest dwellings Scheduled Tribes and other

Preamble

Forest Rights Act, 2006

Forest right on ancestral lands and their habitat were **not adequately recognized** in the consolidation of State forests during the colonial period and as well as independent India resulting in **historical injustice** to the forest dwelling Scheduled Tribes and other traditional forest dwellers who are **integral to the very survival and sustainability of the forest ecosystem;**

Preamble

Forest Rights Act, 2006

It has become necessary to address the long standing insecurity of **tenurial and access rights** of forest dwelling Scheduled Tribes and other traditional forest dwellers including those who were forced to **relocate** their dwelling due to State development interventions.

काही महत्वाच्या व्याख्या

- कलम 2 (ग) “वन निवासी अनुसूचित जमाती” याचा अर्थ, मुख्यत्वेकरून वनात राहणारे अनुसूचित जमातीचे सदस्य किंवा समाज असा आहे आणि त्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे फिरस्ता आदिवासी समाज, जे वनांवर किंवा उपजिविकेच्या खऱ्याखऱ्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वन जमिनीवर अवलंबून असलेला समाज यांचा समावेश होतो.

काही महत्वाच्या व्याख्या

- कलम 2 (घ) “वन भूमी” याचा अर्थ, कोणत्याही वनक्षेत्रात येणारी कोणत्याही वर्णनाची जमीन, असा आहे आणि त्यामध्ये वर्गीकरण न केलेली वने, सीमांकित न केलेली वने, असलेल्यात असलेली किंवा मानीव वने, संरक्षित वने, राखीव वने, अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांचा समावेश होतो

काही महत्वाच्या व्याख्या

- कलम 2 (छ) “ग्राम सभा” याचा अर्थ, गांवातील सर्व पुरौढ सदस्यांची मिळून बनलेली ग्रामसभा.
- कलम 2 (झ) “गौण वनोत्पादन” यामध्ये बांबू, खुरटी झाडी, खोड, वेत, कोसा, रेशमी किड्यांचे कोश, मध, मण, लाख, तेंदू किंवा केंदू पत्ता, औषधी वनस्पती आणि कंदमुळे, मुळे, लहान खोडे यासारख्या इमारती लाकूड नसलेल्या सर्व वनोत्पादनांचा समावेश होतो.

हक्क

- **कलम 3 (क):** वन निवासी अनुसूचित जमाती किंवा इतर पारंपारिक वननिवासी यांच्या सदस्यांने किंवा सदस्यांनी वस्ती करण्यासाठी किंवा स्वतःच्या उपजिविकेकरिता शेती करण्यासाठी वैयक्तिक किंवा सामायिक व्यवसाय म्हणून वन जमिनी धारण करण्याचा व त्यामध्ये राहण्याचा हक्क
- **कलम 3 (ग):** गांवच्या सीमांतर्गत किंवा सीमेबाहेर पारंपारिकरित्या गोळा केल्या जाणारे गौण वनोत्पादन गोळा करणे, त्याचा वापर करणे किंवा त्याची विल्हेवाट लावणे यासाठी स्वामित्व हक्क

हक्क

- कलम 3 (घ): पाण्यामधील मत्स्य व अन्य उत्पादने, चराई
- कलम 3 (इ): निरंतर वापर करण्यासाठी पारंपरिकरित्या संरक्षण व संवर्धन करण्यात आलेल्या कोणत्याही सामाजिक वनस्त्रोताचे संरक्षण, पुनर्निमाण, संवर्धन किंवा व्यवस्थापन करण्याचा हक्क
- कलम 3 (ट): रुढीगत कायद्याखाली आदिवासींचे हक्क
- कलम 3 (ड): दिनांक 13 डिसेंबर, 2005 पूर्वी वैध हक्कदारी डावलून निष्कासित केलेल्यांना पुनर्वसनाचा हक्क

वनहक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये

- देशातील सुमारे १० कोटी अतिगरीब लोकसंख्येच्या उपजिविकेचा विचार
- वनसंरक्षण व संवर्धनाची उपजिविकेशी सांगड
- स्वशासनाचे परिणामकारक साधन म्हणून ग्रामसभा
- आदिवासींच्या दारिद्र्य निर्मूलनाबरोबर नैसर्गिक साधनसंपत्ती जपण्याचा प्रयत्न
- नैसर्गिक साधनसंपत्ती वरील वैयक्तिक हक्काबरोबरच सामूहिक हक्क

वनहक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये

- परंपरागत हक्कांना मान्यता

(नवीन अधिकार दिले नाहीत)

- जैवविविधता आणि सांस्कृतिक विविधतेशी संबंधित पारंपरिक ज्ञानाचे बौद्धिक संपदा हक्क

- विस्थापित समूहांचे हक्क

- विकास कार्यक्रमांवरील हक्क

वनहक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये

तिरस्तरीय रचना

*ग्रामसभा

*उपविभागस्तरीय समिती

*जिल्हास्तरीय समिती

वनहक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये

- आदिवासींना वनव्यवस्थापन करताना परंपरागत ज्ञान आणि रचना वापरण्याची संधी (कलम ५)
- शासन आणि ठेकेदारांच्या ताब्यात असलेल्या गौण खनिज वनोपजांचा व्यापारी उपयोग करण्याचा हक्क
- वनहक्क निश्चिती झाल्याशिवाय कोणत्याही आदिवासीला विस्थापित करता येणार नाही (कलम ४(५))

वनहक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये

- आदिवासींना आपला सभोवताल त्याच्यामते विघातक उपकरणांसाठी वापरण्यास प्रतिबंध करता येईल.
- आदिवासींचा सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारसा जपता येईल.
- सामूहिक वनसंपत्तीस होणार धोका रोखता येईल.
- प्राणी, जंगल आणि जैवविविधता यांच्यावर वाईट परिणाम करणाऱ्या बाबी थांबवता येतील.

पेसा कायदा, 1996

- 73 वी घटना दुरुस्ती (1993) - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार
- भुरीया कमिटी (1995) - पेसा कायदा, 1996 (Panchayat Raj Extension to Scheduled Areas Act)
- अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विशेष अधिकार

पेसा कायद्याने ग्रामसभेला दिलेले अधिकार

- सामाजिक व आर्थिक विकासासाठीच्या योजना कार्यक्रम व प्रकल्पांना मान्यता
- भूसंपादन प्रसंगी ग्रामसभेचे मत विचारात घेणे
- खनिजांबद्दल ग्रामसभेची शिफारस बंधनकारक
- स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून बळकटीकरण

विनोबाजी म्हणतात...

“डाळींबांत प्रत्येक दाणा पूर्ण स्वतंत्र असतो. त्याच्यासाठी वेगळी पेशी असते. सगळे दाणे व पेशी मिळून डाळींब बनलेले असते. याचप्रमाणे प्रत्येक गांवाचे स्वतंत्र राज्य, अशी अनेक राज्य मिळून एक मोठे राज्य आणि अनेक मोठी राज्य मिळून विश्वराज्य अशी रचना उभी करावयाची आहे.”

अबंघ निधी (1914)

- अनुसूचित क्षेत्रासाठी असलेल्या एकूण निधीच्या 5 टक्के निधी थेट ग्रामपंचायतींना
- अबंघ निधी खर्च करण्यासाठीचे सर्व निर्णय घेण्याचा अधिकार अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना
- महाराष्ट्रामध्ये 13 जिल्ह्यांतील एकूण 59 तालुक्यामध्ये असलेल्या 2835 ग्रामपंचायत अंतर्गत असलेल्या 5905 खेड्यांना अबंघ निधी मिळाला.

मार्च, 2018 अखेर वैयक्तिक व सामूहिक वन हक्क दाव्यांची स्थिती

क्र. र.	विवरण	वैयक्तिक दावे	सामुहिक दावे
1.	ग्रामसभेकडे प्राप्त दावे	359741	11945
2.	ग्रामसभेने अमान्य केलेले दावे	51358	58
3.	उपविभागीय स्तरीय समितीकडे प्राप्त दावे	305426	10958
4.	उपविभागीय समितीने अमान्य केलेले दावे	170126	1362
5.	जिल्हास्तरीय समितीकडे प्राप्त दावे	116060	8610
6.	जिल्हा समितीने अमान्य केलेले दावे	3389	319
7.	जिल्हास्तरीय समितीने मान्य केलेले दावे	110783	7360

निरीक्षणे

- वैयक्तिक बनहक्क दाव्यांची संख्या लोकसंख्येच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. (अपेक्षित दाव्यांच्या १०%)
- सामूहिक बनहक्क दाव्यांची संख्या गावांच्या संख्येच्या तुलनेत कमी आहे
- सर्व दावे सरसकट न स्वीकारता ग्रामसभांनी काही दावे नाकारलेले दिसतात

निरीक्षणे

- ग्रामसभांनी स्वीकारलेले सर्व दावे उपविभाग स्तर समितीकडे पाठवलेले आहेत
- उपविभाग स्तर समिती पातळीवर दावे नाकारण्याचे प्रमाण जास्त आहे
- जिल्हा समितीने सर्वच दाव्यांमध्ये अंतिम निर्णय घेताना विशेषतः उपविभाग समितीने नाकारलेल्या दाव्यांची पडताळणी करावयास हवी

दोन विचारसरणी

१. आदिवासीकेंद्री विकास विचार

२. पर्यावरणकेंद्री विकास विचार

- मध्यममार्गी संतुलित मार्ग शक्य आहे काय ?
- न्यायालयीन प्रकरणात वनहक्क कायद्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान
- वनक्षेत्र कमी होईल असा दावा
- मानवी हस्तक्षेप वाढेल

पाचगांवची शिकवणूक

लोकांना जर एखादे काम करण्याकरिता प्रेरित केले आणि तयारी करून घेतली तर त्यांच्या हातून मोठे उपक्रम पार पडू शकतात.

जनसमूहामध्ये लोकशाही शक्ती अस्तित्वात असते. ती सुप्त असू शकते. ती जागी केल्यास ते आपल्या नागरिकत्वाचा व स्वशासनाचा आविष्कार घडवू शकतात.

पाचगांवची शिकवणूक

ग्राम सभा ही एक कार्यकारी यंत्रणा आहे. याची खात्री पटायला हवी. मग लोक स्वतःहून ग्रामसभा भरवतात व ती भरविण्यासाठी कोणी आदेश देण्याची वाट पाहत नाही.

पाचगांवची शिकवणूक

गांवकऱ्यांचे नुसते एकत्र येणे वेगळे. पण ग्रामसभा म्हणून एकत्र आले की त्या बैठकीला एक वेगळेच पावित्त्य किंवा कायद्याच्या भाषेत 'अधिमान्यता' प्राप्त होते. ग्रामसभेच्या मागे भारतीय घटना उभी आहे.

ग्रामसभा ठरावाच्या पत्रासोबत ठराव रजिस्टर आणि उपस्थिती रजिस्टर याच्या फोटो प्रती जोडल्यास ठरावाला बजन आणि वैधता प्राप्त होते.

ग्रामसभेच्या बैठका वारंवार भरवल्या जाणे आवश्यक

पाचगांवची शिकवणूक

- सामूहिक वनाधिकार क्षेत्राची कार्य-आयोजना बनविणे आवश्यक आहे.
- तेंदूपत्ता अथवा बांबू विक्रीचे काम संघटित व संवर्धनशील स्वरूपात केले गेल्यास आर्थिक फायद्याबरोबरच खाजगी ठेकेदार व भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन होऊ शकते.

काय करायला हवे ?

सध्या ग्रामपंचायतीची ग्रामसभा अशीच संकल्पना
प्रचलित आहे. त्याऐवजी गांवाची ग्रामसभा
अपेक्षित...

काय करायला हवे ?

वन हक्क कायद्यामुळे वनावरचा अधिकार विशिष्ट जनसमुहाला मिळतो. त्यासाठी त्या समुहाने गठीत केलेल्या वनहक्क समिती आणि ग्रामसभा यांना अधिकार प्रदान होतो. म्हणजेच वनहक्क कायदा, वस्तीची ग्रामसभा ही संकल्पना मान्य करतो. वाडी किंवा वस्ती, टोल्या, पाड्याची ग्रामसभा भरवली गेली पाहिजे. त्यातूनच राज्य घटनेचे स्वशासनाचे उद्दिष्टय साध्य होईल.

काय करायला हवे ?

वनहक्क कायदयामुळे भोवतालच्या जंगलाचा व्यवस्थापन अधिकार मिळाल्याने ग्रामसभेस आर्थिक सक्षमता येते. ग्रामसभेद्वारे कारभार चालविण्याची प्रेरणा व सुविधा वन हक्क कायदयामुळे मिळते व त्यामुळे आर्थिक उलाढाल करता येते.

काय करायला हवे ?

गांवसमूहांना भोवतालच्या नैसर्गिक साधन सामग्रीचा अधिकार दिला आणि त्याचा त्यांनी योग्य प्रकारे वापर केला तर ते आपल्या सदस्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारू शकतात. शिवाय भांडवलातही वाढ करू शकतात.

काय करायला हवे ?

- ग्रामसभेचा ठराव - तेंदू लिलाव कोणी करावा
- कायद्यातील तरतुदींचा अर्थ लावणे
- यंत्रणेला मार्गदर्शन
- पेसा आणि वनहक्क कायदा परस्पर संबंध

शिफारशी

- प्रशिक्षण आणि प्रसिद्धी
- उपविभाग आणि जिल्हा समितीला साहाय्य आणि मार्गदर्शन
- दावे दाखल करण्यासाठी आदिवासींना कागदपत्रांची उपलब्धता
- उपविभाग समितीने नाकारलेल्या दाव्यांची तपासणी
- कलम ६ (५) अंतर्गत उपविभाग समितीने स्वीकारलेल्या / नाकारलेल्या दाव्यांच्या वनहक्क अभिलेखांवर जिल्हा समितीचा अंतिम निर्णय

शिफारशी

- वैयक्तिक वनहक्क धारकाला इतर विभागांच्या योजनांचा फायदा देणे
- सामूहिक वनहक्क क्षेत्राबाबत कार्य - आयोजना बनविणे
- फॉरेस्ट क्लिअरन्स देताना वनहक्क निश्चिती झाल्याबाबत खात्री करावी

धन्यवाद !

